

УДК 342.1

Тетяна Пенглер

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

У статті формування політичної нації розглядається як важливий елемент українського державотворення.

Ключові слова: нація, політична нація, національна ідентичність.

В статье формирование политической нации рассматривается как важный элемент украинского государственного построения.

Ключевые слова: нация, политическая нация, национальная идентичность.

Formation of a political nation was reviewed as an important element of Ukrainian state building.

Key words: nation, political nation, national identity.

Постановка проблеми. Сучасна українська наука, звільняючись від однобокого та уніфікованого «історико-матеріалістичного» підходу до розуміння нації, демонструє розмаїтість поглядів на цей феномен, надаючи перевагу етнічній та етно-політичній інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній соціально-філософській та політичній думці ідеї та концепції, що становлять теоретико-методологічну базу концептуального осмислення феномена нації, розроблялися представниками різних напрямів і шкіл. Це, зокрема, М. Грушевський, С. Дністрянський, М. Драгоманов, В. Липинський, С. Рудницький, І. Франко та ін. Проблема політичної нації в науковому світі розглядалася такими дослідниками, як О. Бочковський, Л. Ребет, В. Старосольський, які активно використовували цей термін у своїх націологічних студіях.

Значна увага сучасних дослідників феномена нації зосереджена на виявленні основних детермінант її розвою. Зокрема Г. Нестеренко розглянула концепції саморганізаційних чинників і механізмів становлення української політичної нації. Сучасні українські етнополітологи створили історіографію з цієї проблематики. Привертає увагу концепція М. Степика. Автор уявляє націю як вершину історичного розвитку етносів. Водночас він вважає, що в основі феномена нації лежать не кровно-родові зв'язки, а усвідомлений вибір людини, здійснений іноді, незважаючи на її етнічне походження. Науковець приходить до визнання існування етнічних та політичних націй. М. Рябчик зазначає, що протиставлення «політичної» нації та «етнічної» в українських умовах є частиною маніпулятивної стратегії, спрямованої на те, щоб загальмувати формування модерної нації взагалі [12]. Однак, розглядаючи процес становлення української політичної нації, дослідники найчастіше не дають чіткого визначення поняттю «політична нація», а також недостатньо акцентують увагу на відкритості суспільства під час становлення такої нації.

У площині формування нових націй, можна погодитися зі спостереженнями О. Нельги, який зазначає, що кінець 1980-х – початок 1990-х років позначилися в Європі, з одного боку, об'єднанням Німеччини, а з іншого – розпадом Югославії, Чехословаччини та Радянського Союзу. На мапі Європи з'явилося багато нових держав-націй, що створило нову систему міжнародних відносин. Разом із тим кожна з нових держав відчула в себе певну міжетнічну напругу. До того ж де-юре і виникли нові нації, але де-факто вони, як певні соціально-економічні та політико-правові єдності, ще мають формуватися [7, с. 154-169]. Це, зрозуміло, стосується й України. Адже з розпадом СРСР Україна стала незалежною державою з поліетнічним складом, у етнополітичному форматі – суспільством. А це змушує замислитися над доречністю становлення української нації-держави.

Своєрідну проекцію інструменталістських теорій на українське націєтворення представляє собою концепція Р. Шпорлюка, яка ґрунтується на теорії уявлених спільнот Б.Андерсона, на ідеї «етнічно-соціального ядра» Е. Сміта й на думці Л. Грінфелд про те, що формування практично всіх сучасних націй відбувалося в умовах конфронтації з іншими національними спільнотами. Процес формування української політичної нації Р. Шпорлюк розглядає в контексті світових процесів поширення націоналізму, нерівномірного розвитку країн із виникненням конкуренції між передовими та відсталими. У цю модерну епоху починається трансформація населення Росії та Польщі, для яких Україна була «окраїною», в національні спільноти – за таких умов у XIX столітті українці опинилися в ситуації, коли доводилося вибирати – або стати частиною цих модерних націй, або самим трансформуватися в таку націю. І хоча Р. Шпорлюк зазначає, що цей «український проект націєтворення», звичайно ж, розроблявся інтелектуальною елітою, оскільки під впливом подій у світі саме її представники були обізнані про націоналістичні тенденції, він не стверджує штучного творення української нації їх зусиллями «зверху». «Український проект націєтворення був не більше і не менше як спробою трансформації периферій декількох націй, які, у свою чергу, являлися периферіями Заходу, в суверенні спільноти, здатні безпосередньо входити в контакти з ширшим світом, з тим, що у дев'ятнадцятому, а ще більше у двадцятому століттях вважалося зосередженням сучасної цивілізації в політиці, культурі, науці та економіці» [15, с.21-23, с. 184].

Отже, як зазначає група сучасних українських вчених, не варто протиставляти так зване етнічне і політичне (громадянське) розуміння нації. За будь-яких обставин, як вважає В. Лісовий, формування націй здійснюється шляхом виокремлення елементів етнокультури та їх нового синтезу, призначеного об'єднати попередню культурну різноманітність: об'єднання індивідів у нації здійснюється за допомогою особливої культури, що підноситься над культурною різноманітністю, – ця культура й дістає назву «національної культури» [6, с. 44].

Виклад основного матеріалу. У доволі поширеній посткомуністичній інтерпретації громадянської (або політичної) нації всі її атрибутивні ознаки подаються як нейтральні щодо всіх етнічних ідентифікацій громадян, отже, політична нація як соціальний організм виявляється нібито стерильно нечутливою до будь-яких національних культурно-ідеологічних проявів. За іронічним зауваженням канадського дослідника В. Кимличкі, у такому тлумаченні

політичної нації (яке досить часто тиражується в українському ліберальному і соціал-демократичному ідеологічному дискурсі) ставлення до національної культури й етнічна приналежність розглядаються аналогічно релігійній вірі, тобто як сфери приватного, де громадяни можуть вільно визначати свою етнокультурну ідентичність без державного втручання. Розвитком цієї позиції є твердження про можливість існування національне нейтральної (чи етнічно незаангажованої) держави, а також міркування про несумісність принципів індивідуальної волі і ліберальних цінностей із принципами етнічної належності.

Таке тлумачення концепції політичної нації приводить деяких дослідників до песимістичних висновків про практичну нереальність реалізації проектів як громадянської нації, так і бінаціональної чи багатонаціональної держави на теренах посткомуністичних держав, у тому числі в Україні. Так, на думку відомого дослідника Р. Брубакера, формування громадянської нації – незмінної складової більшості західних демократій – у посткомуністичних умовах можливе лише в країнах з етнічно майже гомогенним складом населення (коли етнічність автоматично втрачає будь-яке практичне значення). Це, очевидно, не стосується України, яка, на його думку, взагалі не здатна до формування політичної нації.

Згідно з таким підходом «етнічну» націю від «політичної» відрізняють: участь народу в громадському житті, а не громадянські й політичні права; популістські організації, а не демократичні партії; патерналістська функція «своєї» держави, а не захист меншин та індивідів від її зазіхань тощо. Крім того, основою національної ідентичності тут є «народна культура» – часто конкретного етносу, який формує систему суспільних відносин за подобою свого ймовірного історичного коріння, на відміну від «політичної» нації, яка засновується на територіальному принципі та громадянських правах. У такому розумінні нації, вживаючи вислів М. Грушевського, «...головна увага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поряд нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кожному разі не повинні лишатись в тіні поза ним» [3, с.11].

Як зазначається у більшості наукових розробок з предмету нашого дослідження, становлення єдиної нації на основі багатьох етнічних компонентів не має якогось одного зразка. В різних випадках вирішальну роль відігравало багато чинників, але завжди поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для їх усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй, історична витривалість яких визначалася якістю формули такої подвійної ідентичності, її збалансованістю і компромісністю [2, с. 29].

Пошук такої формули для українських громадян утруднений складними історичними обставинами, етнорегіональною різницею, протилежними ідеологічними, конфесійними уподобаннями різних груп населення, зовнішніми чинниками тощо, дія яких робить перспективу формування української поліетнічної нації поки що досить невизначеною. Певною мірою прояснити стан формування загальнонаціональної ідентичності в Україні можна, придивившись до ситуації у тих сферах суспільного життя, де зосереджено головні проблеми міжгрупових взаємин [1, с. 21].

Також цікавою з цього приводу є думка Г. Палій, яка привертає увагу до феномена недостатньої структурованості національної ідентичності українців за умов наявності значної кількості спільних ідентитетів: «З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності широкого набору ідентитетів, необхідних для виокремлення української національної ідентичності: власної держави, або меншою мірою існували протягом кількох попередніх сторіч. Разом з тим вітчизняні та зарубіжні дослідження фіксують брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно-політичної спільності. Отже, варто враховувати роль, яку досі відіграють наслідки жорстокого й цілеспрямованого втручання з боку зовнішніх політичних центрів у етнонаціональну та культурну сферу українського суспільства. Потребує уваги й те, що навіть із здобуттям державності в Україні досі залишається слабкою внутрішня консолідованість суспільства, нації»

[9, с. 95-96].

Крім того, на побудову сучасної політичної нації в Україні мають вплив і глобальні демографічно-міграційні процеси. Сьогоднішню ситуацію можна назвати як катастрофічна депопуляція, а не перенаселення. Нікому не секрет, що протягом останніх років української незалежності в нашій державі смертність перевищує народжуваність. Достатньо навести той факт, що, будучи однією з 30-ти країн світу з найчисленнішим населенням, Україна, на думку О. Нельги, єдина серед них, починаючи з 1980 року, не збільшила народжуваність, а зменшила і продовжує зменшувати її сьогодні. Якщо зміни на краще не відбудуться, то, за прогнозами демографів, вже у 2030 році українців буде 39 млн [7, с. 157]. Велика кількість українців мігрувала за кордон у пошуках «кращого життя», натомість в Україну почали прибувати представники інших національностей, які об'єднуються в етнічні групи, общини і асимілюються з місцевим етносом. У результаті цієї асиміляції утворюється новий народ, який через покоління немає вже нічого спільного із своїми попередниками [11, с. 285]. Означена група факторів українського державотворення та розвитку політичної нації вимагає рогляду головних характерних рис нації.

У цілому, проведений аналіз різноманітних концепцій природи національних спільнот, що максимізують значення того чи іншого фактора виникнення націй, дозволяє сформулювати цілий перелік *основних характеристик політичної нації*, які ті чи інші автори вважають визначальними. Як слушно ще у ХІХ ст. зазначив французький вчений Г. Леон, «аби нація змогла утворитися і тривалий час існувати, необхідно, щоб процес її творення відбувся повільно, поступово, змішуючи раси, які незначною мірою відрізняються одна від одної, живуть на одній території, залежать від одного середовища, мають одні і ті ж світоглядні автоматизми та вірування. Тільки в такий спосіб різні раси за декілька століть можуть утворити однорідну націю» [5, с.155].

Як вважає Е. Сміт, сім характерних рис детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею й історично «нижчими» спільнотами:

- 1) культурна і мовна диференціація;
- 2) територія і мобільність;
- 3) великі розміри;
- 4) зовнішні відносини;
- 5) групові відчуття і лояльність;
- 6) громадянські права, тобто ступінь політизації;
- 7) економічна інтеграція.

На думку Е. Сміта, перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять – етнічну групу, всі сім – націю [14].

Отже, з одного боку, ціла група авторів стверджує, що найважливішими є об'єктивні риси: спільність економічного життя, ринкові відносини, наявність власної держави, демократичний лад правління, спільність території, єдина культура (і мова як її складова), спільна історія, соціальна взаємодія; з іншого, – не менше значення мають й суб'єктивні: національний характер і психологія, національна самосвідомість, воля, націленість на спільне майбутнє. Уважне осмислення дозволяє побачити, що значна частина цих рис не вирізняють націю з-поміж інших людських спільнот (характерних для попередніх етапів розвитку людства), а саме: спільна територія, спільність економічного життя, спільність історії, культури та мови. Крім того, наприклад, спільність культури не варто відносити до таких ознак, адже національна культура формується поступово в процесі визрівання нації, її тривалого становлення, але початком самотворення національна спільнота далеко не завжди завдячує єдиній культурі. Мова не є такою рисою, спільність чи одноманітність якої визначає факт виникнення нації, адже нація є занадто складним і багатоелементним феноменом, щоб в її рамках було можливим виключити всі інші мови внутрішньоструктурних комунікацій, крім державної. Тим більше, приклади Канади і Швейцарії не дозволяють віднести єдність державної мови до сутнісних рис політичної нації [8, с. 64-66].

Спільність економічного життя й культури є, швидше, наслідком націєтворчих процесів,

хоча в деяких випадках вони стають їх каталізаторами. Немає потреби окремо виділяти національну психологію, національний характер, національні інтереси, адже вони тісно пов'язані з національною самосвідомістю. Також неправомірно включати ринкові відносини до переліку сутнісних рис нації, адже це означало б заперечення можливостей існування націй в докапіталістичний період, що не здобуло поки що достатньої наукової аргументації. Крім того сьогодні, в епоху глобалізації, міжнаціональний ринок настільки тісно поєднує між собою окремі національні держави, що економічний критерій більше не є ознакою «окремішності» націй. Стосовно волі як визначальної риси нації варто конкретизувати, що націю вирізняє саме воля до політичної самоорганізації, адже і племена, і роди, і народності своїм існуванням певною мірою завдячують волі до спільного життя (хоча ця воля здебільшого була обумовлена необхідністю захищатися від несприятливих стихійних природних факторів) [8, с. 69].

Як слушно зазначає з цього приводу З. Самчук, «симптоматично, що навколо смислової наповненості поняття «нація» продовжують тривати запальні дискусії. Якщо ідентичність етнічних націй найчастіше визначається за сукупністю етнічних ознак, то такий же набір ознак для політичних націй здебільшого непридатний, оскільки зазначенні утворення структуруються зовсім іншим шляхом, ніж етноси і сформовані на їхній основі нації» [13, с. 118].

Таким чином, лише кілька ознак слід вважати визначальними для феномена політичної нації – тільки ті, що виділяють її специфіку порівняно з іншими формами самоорганізації людських спільнот. Важливо, що ці визначальні риси нації є тісно взаємопов'язаними і функціонують як єдине ціле, зумовлюючи одна одну: воля до політичної самоорганізації → національна самосвідомість → держава з демократичним ладом правління → націленість на спільне майбутнє. Вказівки на те, що характерною рисою нації, на відміну від інших спільнот, є орієнтація на спільне майбутнє, можна зустріти й у наших сучасників. Зокрема, В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко в ґрунтовній праці «Україна: проблеми самоорганізації» пишуть: «Держава-нація виникає тоді, коли погоджуються на співжиття різні групи населення для досягнення спільної й усвідомленої мети, реалізації спільного завдання ... Держава-нація – це передусім план дій, програма співпраці» [4, с. 15].

При цьому важливо підкреслити, що черговість об'єктивного прояву цих специфічних ознак може бути різною для окремих націй, спільним для всіх залишається тільки їх спектр. Дійсно, процеси відпрацювання чітких критеріїв поняття «нація» та створення аналітичних моделей націєгенези характеризуються надзвичайною суперечливістю та багатоманітністю кутів зору. При цьому плюралістичне співіснування різноманітних, часто конкуруючих концепцій має як позитивне, так і негативне значення: з одного боку, воно перешкоджає догматичному осмисленню і забезпечує виявлення всіх аспектів багатовимірного феномена нації, з іншого ж, – заважає поглибленню знань про націю в тому випадку, коли дослідники відкидають праці тих колег, які дотримуються інших моделей національного буття. Саме цим пояснюється необхідність комплексного підходу, на якому ґрунтувався проведений історичний аналіз концепцій нації та націєгенези, але, як було показано, і цього виявляється недостатньо.

Складність нації як феномена і неможливість звести кількість визначальних для неї рис до однієї-двох вимагає також застосування системного підходу. До цього спонукає і те, що сформований перелік сутнісних рис політичної нації можна уявити у вигляді процесу (воля до політичної самоорганізації → національна самосвідомість → держава з демократичним ладом правління → націленість на спільне майбутнє), адже процесуальність є однією із загальноновизнаних ознак системного буття [8, с. 84]. Отже, держава і демократія – ось два наріжні камені, з якими певна людська спільнота може постати як політична нація. При цьому нація творить державу для себе, а держава гарантує норми і необхідність демократії всім членам суспільства.

Висновки. Із приведеного вище аналізу можна зробити висновок, що у формуванні української політичної нації провідна роль належить трьом суб'єктам: суспільству, еліті та державі. Всі ці суб'єкти між собою взаємопов'язані і взаємодіють. І результат їхньої діяльності залежить від рівня узгодженості важливих суспільно-політичних питань. Е. Поздняков, говорячи про те, що визначальними рисами нації є держава і *громадянське суспільство* (причому держава без громадянського суспільства ще не виражає нації, а громадянське

суспільство без держави існувати взагалі не може), підкреслює, що всі компоненти нації: «державна, громадянське суспільство, культура – знаходяться в живій взаємно плідній взаємодії та взаємозалежності, постійна й динамічна націленість яких у майбутнє і створює спільність під назвою «нація» [10, с. 29].

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк О. Національно-державні інтереси України в етнополітичній сфері / О. Антонюк // Нова політика. – 2000. – №4. – С. 18-22.
2. Балущок В. Нації етнічні, нації політичні, і перспективи етнонаціонального розвитку людства / В. Балущок // Наука і суспільство. – 1997. – № 9-10. – С. 26-31.
3. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Вивід прав України [М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін.] – Львів : МП «Слово», 1991. – С.7-13.
4. Кремень В. Україна : проблеми самоорганізації / В. Кремень., Д. Табачник, В. Ткаченко. – В 2-х т. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1 : Критика історичного досвіду. – 384 с.
5. Лебон Г. Психологія народів и масс / Г.Лебон // Західно-європейська соціологія ХІХ – початку ХХ століть : [хрестоматія]. – М. : Міжнародн. ун-т бізнесу и управління, 1996. – С. 152-180.
6. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика : [монограф.] / В. Лісовий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 352 с.
7. Нельга О. Етнічна соціологія як наука / Олександр Нельга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №2. – С.154–169.
8. Нестеренко Г.О. Українська політична нація : самоорганізаційні засади становлення : [монографія] / Г.О. Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
9. Палій Г. Формування української політичної нації / Г. Палій // Політичний менеджмент. – 2003. – №1. – С. 93-101
10. Поздняков Э.А. Нация. Национализм. Национальные интересы / Э.А. Поздняков. – М. : АО Изд. группа «Прогресс» – «Культура», 1994. – 128 с.
11. Поліщук О.С. Становлення політичної нації – потреба українського етнонаціонального буття (соціально-філософський аспект) / О.С. Поліщук // Гілея : [збірн. наук. праць]. – К., 2010. – Випуск 41 (11). – С. 282-290.
12. Рябчик М. Політична нація. Про перспективи українського халіфату / Микола Рябчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politikan.com.ua/posts/view?id=20201&print=1>
13. Самчук З.Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології : проблема критеріїв та пріоритетів вибору : [моногр.] : у 2 т. / З. Ф.Самчук. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 2. – 904 с.
14. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. [Наукове видання] / Ентоні Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
15. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії / Р. Шпорлюк; [пер. з англ.; передмова Г. Касьянов]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пенглер Тетяна Іванівна – кандидат політичних наук, доцент, директор Празького філіалу (Чехія) НПУ імені М.П. Драгоманова.

Надійшла до друку 25.01.2013 р.